

Wprowadzenie

Współczesny senior staje wobec nieobecnych dotąd wyzwań. Choć dla socjologów życie społeczne stanowi nieustanną zmianę, to jednak ocenia się, że ostatnie dekady przyniosły niezwykle przyspieszenie jej tempa. Przeobrażenia społeczno-kulturowe skutkują przede wszystkim rozmywaniem dotychczasowych, oczywistych znaczeń, które legitymizują podstawowe reguły wyznaczające dany typ ładu społecznego. Najbardziej widoczne przeobrażenia nastąpiły po transformacji ustrojowej w latach 90. XX w. Były efektem nasilonych procesów indywidualizacji, poszerzającego się zakresu jednostkowej autonomii, prywatyzacji rodziny, laicyzacji, a zwłaszcza umasowienia wyobraźni przez mass media i otwarcia na wzory płynące z Zachodu. Od początku nowego millenium – jak nigdy wcześniej – kryteriów motywacji działania i oceny jednostce dostarcza spojrzenie wokół siebie, a nie w przeszłość. Podstawowym pojęciem charakteryzującym ludzkie działania w różnych obszarach aktywności stał się liberalizm. Lucjan Kocik obrazowo stwierdza, że projekty życiowe w warunkach ponowoczesności rozpadają się na kalejdoskop samoistnych epizodów, a kanon kulturowy zastępowany jest kanonem krótkotrwałych mód. Życie jest „zlepkiem” zmieniających się ról, wartości i pól aktywności rządzących się swoimi prawami. Wyzwolenie od „dyktatury” trwałych centralnych wartości i zastąpienie jej „dyktaturą zindywidualizowanych wyborów” powoduje, że coraz częściej miejsce zbiorowych działań nasyconych wartościami zajmują relatywizm i deprivacja. Procesy zachodzące w ponowoczesności „skutecznie niszczą takie kategorie aksjologiczne i etyczne, jak: honor, duma, wstyd, wierność, stałość, tożsamość”.

Pojawienie się możliwości wolnego wyboru, poczucie wolności bez odpowiedzialności pociągają za sobą szereg konsekwencji, m.in. niepewność i brak stabilizacji. Skutek przeobrażeń stanowi deinstytucjonalizacja rodziny, postępujący proces „rozpracowywania” i desolidaryzacji zobowiązań rodzinnych, kryzys bliskości i malejące znaczenie kontaktów bezpośrednich. Ponadto multiplikowanie wzorów życia, nadmiar towarów i informa-

cji, konfrontowanie jednostki z nowymi, rozlicznymi wzorami działań leży u podstaw zjawiska określanego mianem „denormalizacji ról społecznych”, które jest wzmacniane gwałtownym rozwojem komunikacji przestrzennej, mobilności społecznej, a także rozwojem komunikacji symbolicznej.

Proces starzenia się społeczeństwa, obserwowany w wielu krajach na świecie, także w Polsce, jest efektem wydłużania się ludzkiego życia oraz zmniejszania się liczby urodzeń. Zmiany demograficzne wywołują wiele implikacji w różnych sferach codzienności, wpływając m.in. na model produkcji, konsumpcji, rynek pracy, system ubezpieczeń i świadczeń socjalnych, styl życia czy stosunki rodzinne. Warto podkreślić, że w związku z przeobrażeniami kulturowymi starzeje się pokolenie, któremu coraz trudniej zaakceptować obowiązujący skrypt „bycia seniorem”, zwłaszcza ten konstruowany dla kobiet, z wpisaną koniecznością opieki nad wnuczkami i jednocześnie żyjącymi jeszcze rodzicami. Proces indywidualizacji, charakteryzujący się głównie izolacją rodziny od szerszej społeczności oraz autonomizacją poszczególnych jej członków, sprzyja także deficytowi zdolności emocjonalnej responsywności młodszego pokolenia – wychowywanego w duchu osobistej autonomii – na potrzeby starzejących się rodziców. Z drugiej strony, choć indywidualizacja i zmiana modelu starzenia się wykorzenia jednostkę z pierwotnego kontekstu wspólnotowego, nie oznacza to, że funkcjonuje ona w społeczeństwie bez potrzeby wiązania się z innymi ludźmi.

Starość wiązana jest potocznie z brakiem aktywności określanej mianem wartościowej społecznie. Bywa opisywana niejednokrotnie jako wyzbywanie się znacznej części dotychczas odgrywanych ról społecznych, odchodzenie od różnych form aktywności, „nieproduktywność”, alienacja, izolacja, smutek, słabość, uciążliwość lub ograniczenia. W podświadomości społecznej tkwi ponadto pogląd, że seniorzy są obciążeniem dla społeczeństwa, co wynika z diagnoz, że proces starzenia się ludności staje się kłopotliwy dla szeroko rozumianej kondycji państwa.

Demograficzne starzenie się społeczeństwa polskiego i takie cechy tego procesu, jak feminizacja starości, podwójne starzenie się, singularyzacja w starości, wewnętrzne zróżnicowanie starości stawiają konkretne wyzwania dla obecnej i przyszłej polityki państwa, a także organizacji pozarządowych oraz samych seniorów i ich rodzin. Piotr Błędowski oraz Zofia Szweda-Lewandowska wyróżniają dwa nurty obecne w debacie publicznej z udziałem polityków na temat konsekwencji procesu starzenia się ludności. W pierwszym mówi się o rosnących wydatkach z nim związanych w produkcie krajowym brutto, pogarszaniu się relacji między liczbą

osób w wieku produkcyjnym (15–64 lata) a poprodukcyjnym (od 65. roku życia), zmianach obejmujących rynek pracy, kwestii ustalenia granicy wieku emerytalnego. W drugim, zdaniem autorów coraz bardziej istotnym – o społecznych aspektach „siwienia” społeczeństwa. W związku z tym pojawiają się pytania np. o stabilność finansową systemu emerytalnego, wysokość przyszłych emerytur czy o to, kto w sytuacji przemian, jakie obejmują współczesną rodzinę, ma sprawować opiekę nad najstarszymi członkami – właśnie ich potrzeby nabierają dziś coraz większego znaczenia. Zauważa się, że dużą rolę w jak najdłuższym utrzymaniu samodzielności osób starszych odgrywa środowisko społeczne, a częstą przeszkodą w zapewnieniu ich prawa (zapisanego w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej) do samodzielnego życia stanowią właśnie decyzje podejmowane na poziomie lokalnym – w gminach, powiatach. Wskazuje się, że starzenie się rzadko jest traktowane jako „proces wpływający na powstawanie różnego rodzaju innowacji w polityce zdrowotnej, zatrudnienia, edukacyjnej, rodzinnej, kulturalnej czy organizacji czasu wolnego”.

Należy też wyraźnie zaznaczyć, że do poznania specyfiki kategorii seniorów konieczne jest prowadzenie badań terenowych, pozwalających na zebranie informacji możliwych do uzyskania jedynie na drodze bezpośredniego kontaktu z respondentami. Pomimo ogromnego wewnętrznego zróżnicowania tej kategorii osób, w wymiarze fizycznym, psychologicznym, ekonomicznym i społecznym, charakteryzują ją cechy, które potencjalnie stanowić mogą źródło zakłóceń w przebiegu badań socjologicznych, zwłaszcza realizowanych metodami standaryzowanymi. Specyfika respondenta-seniora powinna znaleźć swoje odzwierciedlenie w metodologii badań.

W nawiązaniu do powyższych konstatacji w ramach grupy tematycznej „Senior jako aktor i jako respondent” w czasie XVI Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego (PTS, Gdańsk 14.09–17.09.2016) podjęto dyskusję i poszukiwano odpowiedzi na liczne pytania, takie jak: kim jest współczesny senior? Czy starość pozostaje w niewoli stereotypu? W jakich aspektach życia społecznego wiek jest źródłem „opresji” dla kobiet i mężczyzn? Jakie strategie przystosowania do życia we współczesnym społeczeństwie występują wśród osób starszych? Jak seniorzy postrzegają dostępne dla nich role społeczne (w kontekście płci, wieku, kondycji fizycznej itd.), a jakie role rzeczywiście odgrywają? Jakie metodologiczne i etyczne problemy wiążą się z badaniami respondentów-seniorów? Próbę odpowiedzi na niektóre z nich podjęli Autorzy niniejszej publikacji pt. *Senior wobec realiów współczesności*, w tym uczestnicy wspomnianej grupy tematycznej.

Prezentowana książka składa się z 9 rozdziałów, których autorami są przedstawiciele nauk społecznych. Można powiedzieć, że zagadnienie ról społecznych odgrywanych przez osoby starsze to dominujący w prezentowanej publikacji temat artykułów, aczkolwiek nie jedyny.

Stan wiedzy o starzeniu się i o starości. Całość otwiera wypowiedź prof. dr. hab. Zbigniewa Woźniaka pt. *Senior – terra incognita?*, w którym Autor, opierając się na opiniach ekspertów międzynarodowych, m.in. wskazuje na luki oraz niedostatki wiedzy o starzeniu się i starości, które przyczyniają się do dosyć częstego jednowymiarowego i biegunowego postrzegania i procesu starzenia się i ludzi starych, co z kolei jest przeszkodą w obiektywizowaniu oraz poszerzaniu obrazu polskiej starości. Za konieczne uważa powołanie Krajowego Instytutu Gerontologii.

Ogólne refleksje nad rolami współczesnego seniora. *Role seniora w przestrzeni prywatnej, instytucjonalnej i publicznej* to rozdział napisany przez prof. dr. hab. Annę Kotlarską-Michalską. Autorka zaznacza, że role odgrywane przez seniorów niejednokrotnie są nie tylko narzucane seniorom przez inne osoby, ale także nie stanowią źródła ich osobistej satysfakcji i umniejszają ich pozycję w rodzinie oraz w społeczeństwie. Nieśpójny i skrzywiony jest również obraz polskich seniorów, a starość oraz jej konsekwencje postrzega się w kategoriach poważnego problemu społecznego. Ponadto, zdaniem Autorki, istnieje konieczność pogłębienia wiedzy na temat niektórych ról odgrywanych przez współczesnych seniorów. Problematyka ról szczegółowych współczesnego seniora jest rozwijana przez kilku kolejnych Autorów rozdziałów prezentowanej monografii. Choć ich artykuły nie obejmują całości repertuaru ról, jakie mogą odgrywać bądź odgrywają osoby starsze i w sędziwym wieku, o tyle podejmowane przez nich zagadnienia oscylują wokół tych, które można określić mianem niebagatelnych i istotnych.

Senior jako uczestnik życia społecznego. Nowe role seniora? *Aktywność społeczna osób starszych w Polsce na tle Unii Europejskiej* stanowi przedmiot rozważań dr Marty Luty-Michalak. Aktywność ta jest nie tylko jednym z głównych czynników sprzyjającym godnemu starzeniu się, ale także jednym z najistotniejszych obszarów koncepcji aktywnego starzenia się, którą zbyt często nieprawidłowo utożsamia się wyłącznie z aktywnością zawodową. W związku z tym, że poziom aktywności społecznej osób starszych w Polsce jest niski w porównaniu z innymi krajami Unii Europejskiej, „w polityce aktywizacji osób starszych pozostaje jeszcze wiele do zrobienia”.

Spółeczna definicja emeryta. Wyniki badań własnych dr Anny Urbaniak, opisanych w artykule *Zmiany w definicji roli emeryta z perspektywy młodych, wielkomięjskich emerytów*, wskazują m.in., że w świadomości badanych wizerunek emeryta nie jest jednoznaczny; dostrzegają oni przemiany zachodzące w obszarze kulturowych oczekiwań wobec emerytów, co z kolei wywołuje ich różne reakcje adaptacyjne.

W sztafecie pokoleń – senior jako rodzic. Joanna Borowik, Autorka rozdziału pt. *Konflikt ról w kontekście zmiany życiowej – sytuacja dziadków wychowujących wnuki*, opierając się na wynikach badań empirycznych, podejmuje próbę opisu, wciąż mało rozpoznanej sytuacji, w której dziadkowie ponownie podejmują role rodzicielskie, ale wobec kolejnego pokolenia – wobec swoich wnucząt.

Senior jako konsument. Chociaż osoby starsze są coraz większą grupą konsumentów, grupą docelową dla wielu firm i powstają opracowania dotyczące ich potrzeb konsumenckich, to jednak, jak dostrzega prof. dr hab. Anna Landau-Czajka w rozdziale pt. *Wizerunek seniorów w wybranych ogłoszeniach internetowych oferujących usługi dla osób starszych*, osoby starsze tylko czasem traktowane są jako pełnoprawni konsumenci, a częściej jako obiekt troski i swoistego wychowania, przy czym pomija się kwestię różnic pomiędzy poszczególnymi grupami wiekowymi, co prowadzi do tego, że oferta z założenia skierowana do seniorów w istocie jest dla osób stosunkowo młodych i cieszących się dobrą kondycją fizyczną.

Senior jako użytkownik internetu. Dr hab. Krystyna Leśniak-Moczuk w tekście *Komunikacja realno-wirtualna słuchaczy uniwersytetów trzeciego wieku* wskazuje nie tylko na to, że udział osób starszych w cyberprzestrzeni jest znacznie mniejszy niż osób należących do młodego pokolenia, ale przede wszystkim na konieczność edukacji digitalnej osób we wczesnym w wieku poprodukcyjnym – to warunek wykorzystania tego nowego medium do poszerzania możliwości kontaktów międzypokoleniowych.

Ciało seniora a „kult młodości”. Z kolei dr Emilia Kramkowska w odpowiedzi na pytanie postawione w tytule swojego artykułu: *Starzejące się ciało we współczesnym społeczeństwie – powód do zmartwień czy wyznacznik dobrego samopoczucia seniorów?* podkreśla, że dla wielu (ale nie dla wszystkich) seniorów ich ciało jest nie tylko kłopotem, ale także źródłem opresji i czynnikiem wyznaczającym ich (trudną do zmiany) pozycję społeczną.

Senior jako respondent. *Etyczne problemy prowadzenia wywiadów socjologicznych z osobami starszymi* to rozważania dr. Wojciecha Połecia. Autor skupia się na specyfice i wyzwaniach, które pojawiają się w procesie prowadzenia badań społecznych z osobami starszymi.

Niniejsza książka, jak ufamy, jest istotnym wkładem do dyskusji na temat tożsamości i ról społecznych odgrywanych przez współczesnych seniorów oraz wyzwań, jakie stoją przed starzejącymi się członkami społeczeństwa, badaczami społecznymi oraz politykami.

*Małgorzata H. Herudzińska
Iwona Przybył*